
О.М. Роговський,
кандидат філософських наук,
докторант Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

ХРОНОТОПОЛОГІЯ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Більше ста років тому сучасність увійшла до культури під назвою “модерн”, а пізніше – “модернізм”, як ознака розлучення з минулим, необоротності змін часу й актуальності теперішнього. Більшість досліджень постмодернізму (Н.Маньковська, І.Льїн та ін.) розглядають його як художньо-естетичний стиль. Метою нашої праці є дослідження постмодернізму як загальнокультурного явища в просторо-часовому вимірі, в якому найбільш адекватно відображається його своєрідність.

Можна визначити загальний вектор модерністської свідомості: від минулого, матеріального – до майбутнього, духовного; від держави, необхідності і праці – до особистості, свободи і творчості; від чоловічо-дорослого – до дитячого, жіночого; від зовнішньо-трансцендентального – до внутрішнього, іманентного (гасла “почати революцію із себе”, “влада –уявленню” тощо). Позитивність цього процесу зумовлена його спрямованістю від внутрішнього до зовнішнього шляхом втілення ідей і поширення нового типу ментальності (епістеми), яка формує єдиний синхронізований часово-просторовий континуум для процесу європейської інтеграції.

Вихідний пункт аналізу цього феномену – дистанціювання поколінь і відповідних періодів, що виражає культурний розрив із минулим і звільнення від усього, пов'язаного з війнами, насильством, владою. Зрозуміло, що участь у цих подіях суб'єкта (пізнання і дій) було однією з причин його дискредитації і номінальної ліквідації в культурі. Цей процес включає в себе і поняття причинності, детермінізму, насамперед, соціального. Ці поняття, разом із залишками метафізики і “трансцендентального нарцисизму” (за висловом М.Фуко), не повинні більше залучатися до актуального теперішнього. Тобто, цей розрив здійснюється, насамперед, на рівні дискурсу, і зміст цього, на думку Фуко, у переході, трансформації епох і епістем [1, 176].

Цей процес цілком зрозумілий у контексті едипової ситуації, яка закономірно виникає в перехідний період. Однак вона розпадається на самому початку: “діти” не бажають діяти за Фрейдом, викриваючи у нього (а не у Батька) революційно-репресійний зміст, владу минулого, яку він несе. Це пов'язано з повертанням Батька, що зафіксовано у “Анти-Едипі” Ж.Дельоза і Ф.Гватарі. Він став потрібним для повноти культурного ландшафту як безмовний, безвладний псевдосуб'єкт. Гасла “Великої відмови”, революції були актуальні як дискурси, разом із поняттями еволюції, реформ, перетворень, виконували роль “контрздійснення” (за Дельозом) – механізму, який діяв паралельно із здійсненням задля того, щоб воно не було реалізовано в радикальній практичній формі. Коротше кажучи, революція, про необхідність якої говорять, не відбудеться, поки про це говорять, оскільки вона постійно відбувається у мові, включаючи всі художньо-образові засоби мистецтва.

Едипова ситуація розпадається також внаслідок постійної відсутності “дітей”, оскільки в актуальному текучому теперішньому ніяка присутність неможлива, і наявність минулого в знакових форма неминуча (за Ж.Деррідою) [2, 387]. Ця відсутність також зумовлена імануванням до себе, освоєнням внутрішнього простору, внутрішнім і зовнішнім ескапізмом і номадизмом індивідів. Можна твердити, що внаслідок спонтанної подійності відбулося поділення суб'єкта на множинність дискурсивних псевдосуб'єктів і двійників-симулякрів, які у своїх масових театралізованих діях симулювали будь-яку радикальність і втілення гасел, ідей, щоб дати спонтанній подійності можливість самій народжувати сенси.

Формування постмодерної моделі починається із звільнення центрів; деконструювання будь-яких ієрархій призводить до фрагментації, диференціації (ментальності). Цей процес посилюється під впливом знакових систем, текстів, основна ознака яких – відмінність (за Деррідою). При тому змінюються соціум і культура, в яких виявляються численні приховані джерела влади і репресивності не лише в їх висотах, а й у глибинах. Особливість цього простору полягає в тому, що вона як живий організм може засвоювати поняття, ідеї, лише розкладаючи їх на частини і перетворюючи їх адекватно своїм структурам. Наприклад, та сама ідея революції, з початку модифікована в наукову, культурну, технічну, а потім в якості дискурсу й атрибута подійності розмножена, тиражована в суспільстві і нізведена до повсякденного рівня. Той самий процес відбувається і з іншими класичними поняттями: “гуманізм”, “розвиток”, “мораль” та ін. Вони немов не вмщуються у цьому просторі і піддаються змістовному дробленню через актуалізацію теперішнього, яке завжди має подійний, дознаковий характер. При тому ці поняття не зникають, а продовжують існувати на рівні індивідів і в знаковій формі – на рівні трансцендентального поля сенсів, а також у вигляді слідів із минулих подій. Означування нових сенсів призводить до множинності конотацій, які витісняють початковий сенс або заміщують його шляхом підвищення функціональності, комунікативності цих понять.

У підсумку, введення соціально-культурного контексту до наукового пізнання сприяє різноманітності знань, сенсів, поширенню сфери науки і включенню її у контекст постсучасності. Поширення цих процесів на людину означає звільнення її від ознак центрованості, субстанційності: “будьте не єдиними, а множинними” (Фуко), ідея “шизоаналізу” у Дельоза, а для історії це означає поділення її на низку різних періодів (ренесансного, класичного, модерністського) з вирізненням відповідних епістем. Це поширюється і на розуміння влади як розсіюваної, дисперсної сили, множинність силових відносин. Звідси і боротьба з дискурсом Влади, який притаманний взагалі мові і текстам, у працях Р.Барта: “Мовна практика є просто фашистською. Слово стає на службу... казати значить стверджувати, а це означає нав'язувати повторюване” [3, 98]. Він же постулює принципову внутрішню полісемантичність текстів на основі їх тотальної структури, коли кожна частина тексту або момент творів містить у собі всі його значення, сенси (теорія навантаженої миті) [4, 176]. У таких творах значне стиснення часу відбувається з метою синхронізації різних послідовностей подій, частин творів. Ця безліч сенсів, знаків та їх відмінність виражена у Дерріді в понятті “розрізнювання” (“различание”, “differance”). Характерно також визначення предметів через їх протилежність: наприклад, визначення мовлення як форми письма, істини – як різновиду вигадки, присутності – як певного роду відсутності, що цілком відповідає максимам античного Піронівського скептицизму (про це далі). У цілому, дзеркальність є загальною властивістю нового простору, оскільки у його елементів іншого засобу самовизначення, крім співвідношення із собою й іншими предметами, немає. Ідея децентрування парадоксальним чином опиняється центральною відповідно до відомого гасла Фуко: “Не любіть владу”.

Однак існує більша загальна інтенціональна для постмодернізму ідея – це пошук і виявлення нейтрального, іррелевантного поля сенсів у пізнавальному й етико-естетичному аспектах. Йдеться по суті про неусвідомлені мотиви, про прихований сенс основних концептів нового простору. Зрозуміло, що анонімні тексти, безсуб'єктна подійність, також як і позиція сприйняття ближче до сфери нейтрального, ніж авторство і суб'єктність. Об'єктивність, багатосенсовість і нейтральність текстів виникає і стверджується саме у сприйнятті, оскільки жодна інтерпретація не повинна володіти всім текстом. У Барта ця ситуація виражена в ідеї нульового ступеню письма, яка спрямована на обґрунтування можливості мови, тексту без соціально-міфологічних рис [5, 127]. Звідси ідея чистого суб'єкта замість автора і “чистих” форм утворень вільних від суспільства, історії, часу. Тут нейтральність виникає при звільненні тексту від зв'язків з предметним світом норм і умовностей мови, яка поміщується немов у порожнечу (мовчання). У цьому річищі

знаходиться і впроваджений цим автором дискурс задоволення від тексту, критерію сприйняття та гарантії від явної (від тексту) і прихованої (від автора) репресивності. Дельоз, навпаки, ці гарантії знаходить у сфері випадкового, другорядного, миттєвостей, виключень, а також в актуалізації подійності і сенсів замість діяльності і істин, оскільки їх нейтральність пов'язана з байдужістю до бінарних опозицій. Для Фуко ця сфера асоціюється з певним порожнім самодостатнім простором, в якому можна знову почати мислити, оскільки в попередньому просторі “думка втратила свою цнотливість”, або вона уявляється у вигляді “проникнення у сферу нерозуміння і необґрунтованого досвіду” [6, 407], яке потребує включення до пізнавального процесу всього культурно-історичного досвіду. У темпоральному аспекті це означає перехід на позицію позачасовості або вічності, що охоплює всю течію часу.

У філософії науки ця позиція наявна у визнанні Тулміним недоцільності загальнонаукових методів, які використовуються у сучасній науці, а також у намаганні вийти за межі антитези революційної і системної методології у більш нейтральне середовище популяційних інститутів, кожен з яких має власну внутрішню історію і структуру, що означає продовжування диференціації науки. Пошуки сфери іррелевантного також здійснюються шляхом звільнення мови від явних і прихованих абсолютних сенсів, знаків, що досягається через конотування, диференціацію сенсів, перформацію мови.

Розглянемо докладніше темпоральні аспекти філософії постмодернізму. Як абстрактно-нейтральне поняття, час є важливою характеристикою стану постмодерну. Значення цього аспекту зростає мірою еволюції модерністської настанови від політико-ідеологічної, переважно лівої орієнтації, до універсальної нейтральності. Також від номіналізму і активної актуалізації теперішнього – до розширення обрису часу, до включення витоків і вічного переважно у знаково-умовній формі.

Насамперед, проблеми часу вирішуються переважно на негативному тлі “логоцентризму”, інтертекстуальності як атрибутів західної цивілізації, ставлення до яких подвійне: сигніфікація приводить предметність до абстрактної нейтральності, водночас, редукція її до знака тексту означає насильство і деформацію (за Бартом). Наприклад, гроші реалізують свої функції через письмо, печатку, які є атрибутом деспотизму й імперських уявлень, за Дельозом і Гватарі [7, 380]. Безперечно, закріплення за плінними процесами, речами, певного значення, фіксація змісту у визначеній формі надає їм позачасового статусу, пов'язаного з повторенням структур буття, що робить їх зручним засобом для Влади.

Відносини між текстом і дійсністю характеризуються як “розрізнення” (“различие”), що пов'язано з дистанцією між знаком і річчю у просторі і часі. Вона збільшується від різноманітності і динаміки буття, появи нових унікальних речей, але зменшується від введення нових предикатів, конотацій, сенсів. Звідси незавершеність, лаконічність, перформативність мови і переважання комунікативної та експресивної функцій знаків – процес, який почався ще в модернізмі. Цю дистанцію Дельоз визначає як невідповідність множинності сенсів, значень без знаків (“пасажирів без місця”) в реальності – множинності знаків без сенсів (“місць без пасажирів”) у мові і текстах [8, 59–60]. Останньому відповідає неповний або порожній час Еона, який спрямований по лінії головної Події між знаками і речами, в якому минуле і майбутнє єдині, як у вічності. Першому, нижньому ряду відповідає числовий час Хроноса, пов'язаний із суб'єктом (присутністю) і плінним теперішнім. Цей циклічний повторний час дійсності Дельоз поділяє на безмірний час глибини й розпаду і позитивний час міри і здійснення. Темпоралізація буття в Хроносі виявляється у змішуванні речей, явищ та їх причин в обмеженій, дискретній тривалості теперішнього, яке пов'язане з іншим теперішнім через їх спільність. Навпаки, Еон характеризується як місце безтілесних подій, ефектів. Він безмежний, як минуле і майбутнє, але обмежений, як мить, яка вже пройшла або настає, але саме тут (у цьому стані) виникає мова як відокремлення звуків, а потім знаків від

речей [8, 197–200]. Це дає можливість поєднати два часи в еонічній формі теперішнього – моменті, часової точки по лінії Події. Дельоз характеризує його як теперішнє актора і чистої дії, а не здійснення або теперішнє “контрздійснення”, дублювання двійника, що утримує дистанцію між двома лініями часу [8, 203]. Шлях збагнення вічного може бути тривалим, але здійснюється він у певний момент теперішнього як натхнення, відкриття висоти при зупинці руху по поверховості подійності. Тобто в постпросторі лишаються такі абсолюти, як Бог і вічність, трансцендування до яких можливе по лінії Еона.

Час виконує роль утримання події у модусі нейтральності, якому загрожує здійснення і просторово-часова локалізація, що несе деформацію сенсів. Контрздійснення спрямоване на попередження страти істини події при його здійсненні, лишаючи його у стані можливості або ідеї, виконуючи ціннісно-орієнтаційну роль. Це може досягатися шляхом ігрового дублювання, а також негативним, ілюзорним шляхом алкоголізації, наркотизації [8, 133]. Тут виникає парадоксальна ситуація, а саме – переважання двійника над героєм, симуляційного часу над реальним. На відміну від класичної ситуації, коли двійник здійснює ідеї героя (у Достоєвського, Ів. Карамазов – Смердяков), тут він запобігає цього шляхом псевдоздійснення. Між цими двома рядами дій існує певна дистанція, яка постійно зменшується, що виражається у поглядах на суспільство як на політичний театр або “суспільство вистави” (за Гі Дебором).

Таким чином, поєднання двох основних форм часу можливе у плинному теперішньому на рівні поверховості, де здійснюються події-сенси. Їх зв'язок може здійснюватися у вигляді кодування (сигніфікації) – декодування (денотації). Принципом першого є історія, культура (Бог, вічне), а другого – світ, людина (речі, події). Ці процеси, згідно з “логікою смисла” Дельоза, постійно відбуваються у соціумі, незалежно від їх фіксації у текстах. Такий характер мають відносини між процесами виробництва, створення капіталу (кодування) і процесами споживання, обміну грошей на товари (розкодування), причому останнє завершується на рівні пізнавальної рефлексії.

Важливу роль відіграє і процес перекодування як наведення знаків у відповідність до нових значень, тобто зміна засобів їх використання, що зменшує відмінність між знаками і речами. У ситуації постмодерну це спрямоване на звільнення знаків від впливу владних, ієрархічних структур, стереотипів минулого. Усі ці процеси можна схематично виразити як таку послідовність: поверхня (буття) – подія – сенс – знак – текст. Цей процес може здійснюватися в двох напрямках без видимої участі суб'єкта, він пов'язаний із стисненням, згортанням часу до повної зупинки і фіксації його в певному стані і в зворотному напрямку – з динамізацією, інтенсифікацією реального часу. Крім того, цей процес пов'язаний з ідеалізацією, тобто речі і процеси реальності зводяться до стереотипних форм мови. Звідси виходить глибока недовіра до слова в естетиці модернізму як до зайвого посередника-конформіста, який несе із собою повторність, тривіальність, ідеалізацію минулого.

За задумом Б.Арто, театральна вистава має бути неповторним символічним дійством з використанням усіх несловесних виразних засобів. Він писав: “Мова закріпилася, слова застигли у своєму значенні, вони зупиняють, обмежують, завершують думку” [9, 129]. Зрозуміло, якщо мова є озвученим текстом, то це завжди виражає минуле і лише створює ілюзію реальності і теперішнього, а перекодування тексту може посилити роль реальності. Повне подолання цієї дистанції можливе у живому слові, голосовому озвученні сенсу і того, що відбувається, і це також є подолання відомого логоцентризму.

Одним із завдань філософії постмодернізму є подолання залишків метафізики, ідеологій, насамперед, у мові як у відносно статичній знаковій системі, спрямованій на утримання, збереження сенсів. Переважання цієї функції знаків призводить до відриву від плинної реальності, збільшенню дистанції з теперішнім. Звідси постає необхідність впровадження часової динаміки у знакові системи шляхом її переорієнтації із збереження сенсу на сенсоутворення як засіб їх існування. Цей процес постійного сенсоозначування відбувається вслід плинному теперішньому і створює знаковий простір культури,

головною властивістю якого є різноманітність. Для вирішення проблеми темпоралізації знакових систем Дерріда пропонує поняття “розрізювання” (“различание”, “differance”). Час Еона постає тут не як вічні істини і символи, а як безконечна різноманітність сенсів і знаків, існуючих в обрядах культури в наслідок історичного процесу сенсоутворення, тобто умовний простір, який змінюється у часі. Дистанція між рівнями знаків і речей зберігається і зумовлена тим, що сенсоозначення стосується тільки того, що було – буде, а в моментах теперішнього виражається у вигляді слідів. Процес сигніфікації зводиться до зміни – заміщенню сенсів у знаку, що сягає свого джерела – “пра-письма” (archi-écriture). Дерріда визначає час так: “Час є ім'я, котре надається повторенню – заміщенню моментів зараз, як грі позначувальних, що відкладається-зміщується. Життя має смисл і часовий ритм незалежно від роботи сенсоозначування, що супроводжує його і є ним” [10, 11–16]. Ця послідовність відносно самостійних слідів-знаків розглядається не як вираження хронологічного часу, а як його корелят, оскільки сліди відображають минуле, яке ніколи не було теперішнім, тобто її виток – в ментальності, архетипах безсвідомого. Справді, для того, щоб зрозуміти епоху, потрібно виходити не із знаків, текстів, а із сенсів, значень, що вкладаються в них часом і безпосередньо виражають подійність. Актуалізація сенсів спрямована проти абсолютизації знакових сенсів. Однак абсолютизація знаковості в концепції Ж.Дерріди спричиняє розрив двох основних типів часу: еонічного часу історії і хронологічного часу вічного теперішнього як процесу сенсоутворювання. У своїй праці “Дар часу” (“Dormer les Tempes”) Дерріда порівнює час із істинним безвідплатним подарунком, даним Фальшивою монетою, яку неможливо використати. Час, подібно до знаків, має дзеркальність і відображає не реальність, а себе або минуле – майбутнє і спрямовує сприйняття в цьому напрямку, тобто це дар, призначений не для використання [10, 11–16].

Таким чином, в постмодерні основні часові модули одержують такі значення:

1. Минуле – сакральний час, в якому існують пра-події, пра-письмо, а також безконечна різноманітність знаків і сенсів;
2. Теперішнє – час подій без усвідомлення або сенсоутворення без означування, здійснення, а також і час відсутності;
3. Майбутнє – час морального, повинного, заповідей, ідеалів, цілей, а також порожня форма, яка є початком того, що відбувається. Простір тут виявляється у вигляді двох поверхонь: на нижній існують сингулярності, якості, події, рухи. Це простір бажань, можливого і сенсів без знакового вираження, тобто нейтрально-позачасового. На верхній поверхні знаходиться світ безконечної різноманітності знаків і сенсів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фуко М. Археология знания. – К., 1966.
2. Деррида Ж. Письмо и различие. – СПб., 2000.
3. Барт Р. Вступительная лекция на кафедре литературной семиологии // Современная структуралистская идеология. Генезис политологических концепций. – М., 1984.
4. Барт Р. Дидро, Брехт, Эйзенштейн // Как всегда об авангарде. – М., 1992.
5. Барт Р. Избранные работы. – М., 1989.
6. Фуко М. Слова и вещи. – М., 1977.
7. Делёз Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип. Капитализм и шизофрения. – Ек., 2007.
8. Делёз Ж. Логика смысла. – Ек., 1997.
9. Арто А. Театр и его двойник. – М., 1993.
10. Derrida J. Dormer les tempes. La fausse monnaie. – Р., 1991.